

STIG STRÖMHOLM:

Behovet av forskningspolitik I

I detta och följande nummer skriver professor Stig Strömholm, numera prorektor vid Uppsala universitet, om svensk forskningspolitik. Han är visserligen kritisk mot själva ordet, men det går inte att komma ifrån att det täcker något som existerar.

Denna första artikel handlar huvudsakligen om högskoleväsendets nuvarande innehåll, så som det ter sig för studerande och för lärare. Han skriver inte att verklig forskning blivit satt på undantag, men han beskriver vilka svårigheter den möter, till stor del på grund av brister i de studerandes grundutbildning. Han menar emellertid att en vidgad förståelse för betydelsen av verklig forskning kan skönjas. Det gäller att tillvarata denna situation, samtidigt som behovet inom olika åldersklasser av vidgad högre undervisning tillfredsställs.

Det främsta syftet med en rubrik är rimligtvis att ange vad som kommer att avhandlas och att göra det så kort som möjligt. I sakliga sammanhang får man därför vid rubrikvalet acceptera att hålla sig till allmänt språkbruk, även om man ogillar det. Därför, och endast därför, har jag valt ordet "forskningspolitik" som beteckning för de frågor jag avser att diskutera i det följande.

Må det efter denna brasklapp från början vara sagt, att "forskningspolitik" är en term som jag finner olycklig av åtminstone tre skäl. Det första är låt oss säga yrkesetiskt: ordet "forskning" har under de senaste tio åren kommit att nyttjas på ett sätt som riskerar att diskreditera och skapa missförstånd om den vetenskapliga verksamhetens natur. Allsköns triviala förhåvanden av enklaste slag och, kanske än värre, allsköns med "forskningsanslag" bedrivit ovederhäftigt profeterande har betecknats med denna prestigeladdade term. Det ofta minst lika krävande och lika nödvändiga men mindre spektakulära arbete som det innebär att inhämta solida kunskaper och att oavslåligt följa den verkliga "forskningens" framsteg knuffas på ett oförtjänt sätt ut ur det glamorösa begreppets betydelsesfär.

Det andra skälet har samband med det första: att tala om "forskningspolitik" innebär risk för att den talande anses acceptera en klyvning mellan olika delar av vad som i grund och botten är och måste vara en och samma oskiljaktiga kunskapsprocess. Det är en vanlig men helt orimlig föreställning, att man kan bedriva en "forskningspolitik" och samtidigt en annan "utbildningspolitik". Det finns inte heller en "forskningspolitik" och

en "högskolepolitik", som skulle kunna behandlas på olika sätt.

Till slut: orden har sin magi. Det gäller inte minst ordet "politik". Alltför lätt smyger sig den föreställningen in att om man blott bedriver en god "forskningspolitik", kommer den goda forskningen av sig själv. Det förhåller sig alls inte så. Snarare borde man tala om "skapandet av gynnsamma betingelser för forskning" (eller, mer hädiskt, om "undanröjandet av politiska hinder för forskning"). Till sådana betingelser hör mycket mer än åtgärder inom utbildningsdepartementets ansvarsområde. Skattesystemet kan vara ett exempel så gott som något.

Forskningspolitik

Ämnet är i hög grad aktuellt. Sedan man i årtionden ägnat utredningar och ingripande förändringar åt de åtminstone mest mångsidiga och personellt mest betydelsefulla forskningsanstalternas – universitetens och högskolornas – organisation och verksamhet i fråga om sk grundutbildning, har på senaste tid forskning och forskningsorganisation kommit i brännpunkten. Två betydelsefulla utredningsbetänkanden har under år 1977 behandlat resurs-, personal- och ledningsfrågor inom den svenska forskningsverksamheten i stort. Man kan anställa kritiska reflexioner om den logiska ordningen mellan alla dessa bemödanden, men det är inte svårt att se varför den under lång tid ganska förstrött behandlade forskningen på ganska kort tid blivit högaktuell. Vikande rekrytering till forskarbanan, framför allt på de särskilt svåra och krävande vetenskapernas område, oroande kostnadsutveckling

inom vissa forskningsfält, inte minst den ibland planlöst, kvalitetsmässigt föga kontrollerade och rentav modebetonade sk sektoriella forskning som bedrivs eller betalas av olika myndigheter, och – i sista hand – gryende insikt om att det fortsatta välståndet i ännu högre grad än förut kräver internationellt konkurrenskraftig forskning har slutligen förmått de politiskt ansvariga att ägna sin uppmärksamhet åt forskningens villkor och former.

Allt detta har avtecknat sig redan för länge sedan och också framhållits av klar-synta företrädare för vetenskapen. Det märkliga, och trots det sena uppvaknandet hoppingivande, är att man från politiskt håll – inte minst i de båda nyss nämnda betänkandena – tycks vara beredd att verkligen ta den vetenskapliga verksamhetens problem på allvar. De floskler och fördomar, som gjort läsningen av så mycket av de senaste tio-femton årens svenska högskoledebatt och utredningsprosa till en pina, har åtminstone till en del fått ge plats åt realistiska överväganden. Det var hög tid.

Fråga är emellertid om den politiska viljan och det politiska modet kommer att räcka till för en nyorientering, som kan vända den svenska forskningssituationen till det bättre. Visserligen har vi, enkelt och brutalt, inte råd att avstå från förbättringar. Men många starka och väl företrädade intressen måste förmås att maka åt sig och sedan länge ingrodda attityder och föreställningar i myndigheter och förvaltningar måste förändras för att tillräckligt effektiva och radikala förbättringar i det vetenskapliga arbetets villkor skall kunna genomföras.

Högskoleväsendet

Det kan vara skäl att först söka karakterisera några grundläggande drag i det svenska högskoleväsendets utveckling under de senaste tio åren. Detta högskoleväsen måste nämligen med all sannolikhet förbli den organisatoriska ram med vilken forskningspolitiken har att arbeta. Ingen realistisk forskningspolitik kan bortse från sambandet med både organisation och innehåll i den del av högskoleutbildningen som man numera kallar "grundutbildning", dvs studierna fram till kandidatexamen (motsv). Man kan för övrigt lika litet bortse från de förberedande studierna, skolväsendet.

Den mest uppenbara och grundläggande förändringen i det svenska högskoleväsendets utveckling under den senaste tioårsperioden är den *kvantitativa*. Den är en reflex av motsvarande utveckling på det högre skolväsendets område. Så gott som alla andra förändringar kan direkt eller indirekt föras tillbaka på "utbildningsexplosionen", låt vara att man kan konstatera olika stadier i den process som igångsattes av den kvantitativa explosionen. En enkel siffra får tala för många: Uppsala universitet hade vid mitten av 1950-talet 6–7 000 studenter; omkring 1970 låg antalet över 20 000 och har efter en vågdal mot mitten av 1970-talet stannat omkring 18 000.

Det vore högst egendomligt, om en så komplicerad och sårbar organisation som högskoleväsendet skulle ha genomgått en så explosionsartad kvantitativ utveckling utan konsekvenser i fråga om verksamhetens former, innehåll och kvalitet. Dessa frågor kan förefalla uttjatade, men jag tror att det

är nödvändigt att peka på vissa utgångspunkter, utan vilka en bedömning av den framtida forskningspolitiken måste bli orealistisk. Man kan inte så sällan i debatten höra och läsa uttalanden, som ger ett intryck av att debattörerna bygger på erfarenheter från ett universitetsväsen, som i själva verket inte längre existerar. Dagens svenska högskola är i väsentliga hänseenden något helt annat än 30-, 40- och to m 50-talets universitet.

Den mest inflammerade frågan är den om både elevernas – dvs förkunskapernas och arbetsförmågans – och utbildningens *kvalitet*. Det har blivit en vattendelare mellan två grundattityder till de skedda och pågående förändringarna: i vissa sällskap och sammanhang avfärdas alla negativa omdömen som reaktionärt gnäll medan i andra kretsar kvalitetsförsämringen är ett axiom. Ofrånkomligen har också dessa båda attityder åtminstone i regel kommit att få politiska kopplingar. Att förändringar inträtt vore det enligt min på ganska bred erfarenhet byggande mening ohederligt och enfaldigt att förneka. Men dessa förändringar kan bli föremål för beskrivningar, som är helt olika utan att därför vara felaktiga. En fullkomligt korrekt, och glädjande, beskrivning är sålunda att medan för trettio år sedan en eller annan procent av landets befolkning överhuvudtaget kom i någon som helst kontakt med högre utbildning och forskning, när dessa ting nu ut till en mycket stor andel av framför allt årsklasserna under tjugufem. Lika sant är emellertid, att man för några år sedan vid en universitetsinstitution i moderna språk på försök använde en studentstil från 1940-talet

som tentamensprov för studenter, som genomfört de akademiska studier som krävs för anställning som gymnasielärare; resultatet, i termer av underkända, var så ödeläggande att man inte kunde fortsätta med prov på denna nivå. Lika sant är det att blivande modersmåls lärare på gymnasiet anses klara sig med ett par veckors studier av antikens och medeltidens litteratur, att de tekniska högskolorna under de senaste fem åren nödgats notera en alarmerande hög frekvens studieavbrott beroende främst på otillräckliga förkunskaper och att rekryteringen till forskarutbildning i de "tung" naturvetenskapliga ämnena sviktar påtagligt.

När man påtalar de förhållanden som illustreras av de senaste exemplen svaras gärna, att studenterna i stället lärt sig "något annat". De har, heter det, blivit mer frimodiga i den aktiva muntliga hanteringen av främmande språk, fått djupare insikter i och mer levande intresse för samhällsproblem liksom de helt allmänt visar större och mer allsidig livserfarenhet än sina timida och skyddade föregångare. Detta är möjligt, och frågorna är under alla förhållanden så omfattande och komplicerade att det vore lättsinnigt att tvärsäkert förkasta svaren. I fråga om de påstådda förbättrade aktiva språkkunskaperna (i ett språk, medan för tjugu år sedan läskunskaper i tre kunde förutsättas) anser jag mig från egen lärarverksamhet ha underlag för åtminstone stark skepsis i avvaktan på säkra bevis. Något liknande gäller samhällsengagemanget. Ibland kan man inte värja sig mot intrycket att det helt enkelt skett ett byte av slagord: från mer traditionellt akademiska eller konservativa till "radi-

kala", ungefär lika "kritiskt" och självständigt anammade.

Värdet av jämförelser

Ett par synpunkter måste beaktas, som både försvårar jämförelse över åren och minskar tilltron till alla påståenden om att dagens studerande skulle vara lika väl rustade för högre studier som årskullarna före 1955-60 men detta på något hemlighetsfullt "annat" vis. Den första hänför sig till de svåra, in-flammerade och som det förefaller alltjämt inte klart utredda frågor som hänger samman med den statistiska begåvningsfördelningen. Uttryckt med stark förenkling förefaller det i avvaktan på säkra data rimligast att antaga, att en tre-, fyr- eller femdubbling av antalet människor, som ägnar sig åt en förhållandevis krävande verksamhet, måste medföra en mer än proportionell ökning av antalet sådana, som har små förutsättningar att genomföra verksamheten med framgång. Om det fanns en, låt oss kalla det utrustningsmässig tröskel för akademiska studier före år 1960 (jag menar här en rent saklig, inte en av onödigt uppskruvade formella krav betingad tröskel), förefaller det i brist på bevis om motsatsen avgjort mest sannolikt, att om 500 individer bland 5 000 före 1960 ej nådde tröskeln nivå, antalet sådana individer i en grupp om 20 000 idag är större än de 2 000 som skulle svara mot de tidigare proportionerna. Med "utrustningsmässig" tröskel menar jag då, väl att märka, inte "begåvning", utan det totala paketet av förutsättningar för framgångsrika studier. Att talrika, alltifrån kollektiva, ideologisk-poli-

tiska till individuella, mänskligt-psykologiska, motiv gör denna ståndpunkt inacceptabel (eller åtminstone fullt begripligt bitter och svårsmält) för många människor försvagar naturligtvis inte ståndpunktens teoretiska valör; däremot kan den vara svår att öppet hävda.

Den andra synpunkten är att de senaste tjugu åren bevittnat den explosionsartade utvecklingen av en egen, kommersiellt högeligen intressant och exploaterbar "ungdomskultur", som åtminstone till stora delar har karaktären av "subkultur". Att aktivt leva med i en sådan egenvärld – och det gör otvivelaktigt de flesta unga, frivilligt, under gruppens tryck eller i brist på bättre – måste rimligtvis ta tid och krafter i anspråk på ett sätt som allvarligt konkurrerar med utbildningsväsendets krav. Men här till kommer delaktighet i den omfattande, likaledes tids- och kraftkrävande "vuxna" fritidsindustrin. Det finns säkert anledning misstänka, att en stor del av detta "något annat", som dagens studerande säges ha fått med sig på vägen i stället för de försvinnande skolkunskaperna, just utgöres av dels det material som bildar denna speciella ungdomskultur, dels det gemensamma stoffet från fritidsindustrin. Att detta är "livserfarenhet" av ett eget slag och att moment av både kunskaper och färdigheter ingår i utrustningen kan naturligtvis inte förnekas.

Men den fråga som här behandlas är om och i vilken utsträckning dagens studerande för med sig ett bagage som är likvärdigt med tidigare årskullars, för det första i fråga om förutsättningar för teoretiska studier på en viss nivå och för det andra beträffande fort-

satt självständig forskningsverksamhet på grundval av dessa studier. För att i görligaste mån undvika ställningstaganden, som kan anses värdeladdade, nöjer jag mig med påståendet att utgångsförutsättningarna idag i varje fall är helt andra än för 20 år sedan.

Förändringar i utbildningen

Den kvantitativa explosionen och den kvalitativa förändringen har i högskoleväsendets organisation och arbetsformer fört med sig vissa förändringar, som är lätt konstaterbara och inte gärna kan bli föremål för någon kontrovers.

Studieorganisation och utbildningsformer har radikalt förändrats i riktning mot en fastare och mer skolmässig studiegång. De organisatoriska förändringar som genomfördes 1977 – efter den utdragna sk U 68-debatten – innebar, med vissa undantag som jag skall återkomma till, knappast någon revolution i dessa hänseenden. Förändringen var redan ett faktum. Från forskningspolitisk synpunkt är det framför allt två faktorer i denna utveckling som förefaller betydelsefulla. Det nya systemet med studier indelade i successivt avtenterade avsnitt om 5 eller 10 poäng – där 1 poäng står för en studievecka – innebär klart större möjligheter, eller risker, för att studerande med ringa förutsättningar för egen vetenskaplig verksamhet lotsas fram till den punkt där forskarutbildning kan påbörjas än det tidigare systemet med massiva entermins- eller tolvåvers avsnitt, som blev föremål för tentamen på en gång.

Viktigare är emellertid kanske att univer-

siteten i realiteten fått två åtminstone i typ-fallen klart skilda lärarkarriärer. Båda går visserligen över doktorsexamen (vars jämförbarhet med den gamla studiegången över lic-examen och doktorsgrad varierar ganska starkt från ämne till ämne), men därefter åtskils vägarna. Den ena går över förordnanden på grundutbildningsnivå, ev pedagogisk specialutbildning, till universitetslektorat, som är rena lärartjänster med så stor undervisningsskyldighet att någon egen forskning ej kan krävas och oftast inte heller är möjlig. Den andra leder över docentförordnande och fortsatt forskning till professur. Det må vara, att tillskapandet av rena undervisningstjänster var en nödvändig åtgärd för att möta de radikalt ökade kraven på mer skolmässig akademisk undervisning. Till en början, då de nya tjänsterna ofta besattes med ej sällan professorskompetenta docenter, som eljest skulle ha nödgats förr eller senare lämna högskoleväsendet, var den nya organisationens effekter inte fullt märkbara. Med tiden blev det emellertid klart, att man hade fått en dubbel akademisk lärarkarriär med bl a helt olika befordringsgrunder.

De nya tjänsterna kom snart att antalsmässigt överflygla de traditionella professurerna och docenturerna. Uppdelningen är såvitt jag förstår mycket olycklig. Förutom den uppenbara risken för att den anknytning till aktiv forskning som alltid varit universitetsväsendets livsnerv går förlorad på grundutbildningsnivån, innebär en kategoriklyvning av detta slag en ousinlig källa till otrivsel och prestigetänkande inom en sådan yrkeskår som de akademiska lärarnas. Man kan inte bortse från att forskning vid universiteten

traditionellt åtnjuter högre prestige än undervisning och utbildningsadministration. För lektoraten har "pedagogisk skicklighet" blivit den dominerande befordringsgrunden, och såsom pedagogiskt meriterande räknas i första hand verksamhet på grundutbildningsnivå, till skillnad från handledning av yngre forskare. För docenturer och professurer krävs främst "vetenskaplig skicklighet". Det finns en klar tendens i utnämningsspraxis att i brist på bättre låta tjänsteåren i grundutbildning tjäna som det utslagsgivande kriteriet på pedagogisk skicklighet. Den rent vetenskapliga banan är otryggare. Den som efter disputationen vill ägna sig åt denna typ av verksamhet tar större risker än den som slår in på den pedagogiska banan. Samtidigt måste ett val mellan de båda linjerna ske så gott som omedelbart. Det är vid rådande konkurrensläge knappast möjligt att parallellt skaffa sig en slagkraftig kompetens för dem båda.

Kategoriklyvningen av den akademiska lärarbanan är ett av de första stora problem som en framgångsrik forskningspolitik måste söka lösa. Ett enligt min mening beaktansvärt förslag framlades år 1977 av forskarutbildningsutredningen (FUN), som ville sammansmälta lektorat och docenturer till permanenta tjänster, vilkas innehavare i fri tävlan med varandra skulle kunna göra anspråk på den ledighet för forskning som idag står docenterna men inte lektorerna till buds. Förslaget hade den avsevärda nackdelen, att alla befintliga lektorat skulle förvandlas till tjänster av den nya typen, medan docenturerna skulle successivt försvinna allteftersom innehavarnas förordnandetid

löpte ut. Vidare beaktades inte den mycket stora gruppen extralektorer, ungefär lika talrik som de ordinarie befattningshavarna. Kollisionen mellan trygghetskrav från de berörda och förnyelsekrav från vetenskapens sida framstår i dessa lösningar i skarp relief. Trots sina svagheter förefaller FUN-förslaget att på lång sikt innebära en betydande förbättring. Förslagets vidare öde är emellertid, efter delvis mycket kritisk remissbehandling, ovisst.

De äldre studerande

En andra, klart konstaterbar förändring är den starka ökningen av antalet studerande, som söker sig till universiteten icke för att genomgå en fullständig studiegång, som leder till examen, utan för att följa någon kortare kurs. Ofta rör det sig här om äldre studerande, som har behörighet till akademiska studier på grund av de nya tillträdesreglerna (25 års ålder och minst 4 års yrkeslivserfarenhet). Även inom de fullständiga utbildningslinjerna har emellertid gruppen vuxenstuderande visat en markant ökning, och gällande intagningsbestämmelser – med ett invecklat system, där de inträdessökande till spärrade linjer inte tävlar individuellt utan tilldelas olika kvotgrupper – medför att denna ökning oftast sker på bekostnad av de studerande som kommer direkt från gymnasiernas normalt universitetsförberedande linjer. Ett resultat har varit att medelåldern inom särskilt eftertraktade högskoleutbildningar drastiskt ökat. Förhållandena inom läkarutbildningen, där genomsnittsbetyget 5 från treårig naturveten-

skaplig gymnasielinje vid den första intagningen enligt det nya systemet inte var tillräckligt, diskuterades livligt i den offentliga debatten under hösten 1977.

Det är inte min avsikt att vare sig försvara eller kritisera de nya tillträdesvillkoren eller ökningen av vuxenstuderande i ett längre perspektiv. När det gäller tillträdesvillkoren, är det ännu för tidigt att tala om effekterna. Man torde få nöja sig med konstaterandet, att det finns en punkt, på vilken alla synes vara eniga: det vidgade tillträdet får inte medföra någon sänkning av utbildningskvalitet och kunskapskrav. Att tyst acceptera en sådan utveckling vore ett skoj både mot de i så fall endast skenbart gynnade nya studerandegrupperna, mot övriga studerande och mot samhället-skattebetalarna. Beträffande den stigande medelåldern hos nyintagna är det tydligen inte minst ett samhälls-ekonomiskt problem, en fråga om fördelning av knappa resurser.

Något annorlunda ligger det till med utnyttjandet av smärre enstaka kurser. I den mån sådana besöks av personer med bristande förkunskaper, kan resultatet bli ett tryck både på den använda pedagogiken och på kursinnehållet, som kan bli till förfång för utbildningen av de i samma kurser deltagande yngre studenter, för vilka den ifrågasvarande kursen utgör ett led i en planmässig yrkesutbildning. Samtidigt måste det slås fast, att tillströmningen av redan yrkesverkssamma pekar på uppdämda, tidigare otillfredsställda utbildningsbehov, som det av både samhälls-ekonomiska och sociala skäl är viktigt att söka tillgodose.

I detta sammanhang skall jag nöja mig

med att peka på ett konkret dilemma, i vilket den alltmer heterogena studerandekryteringen erfarenhetsmässigt försätter ansvariga universitetsorgan. I fråga om "vanliga" ungdomsstuderande går utvecklingen i hög grad mot intensifierad lektionsmässig undervisning. Hur främmande denna utveckling än ter sig för den som haft förmånen att en gång bedriva verkligt fria studier av traditionellt akademiskt snitt – vad det ändå var härligt! – måste det förmodas, att detta kanske är universitetens enda säkra väg att möta den kvantitativa explosionen och den kvalitativa förändringen.

För den växande kategorien vuxenstuderande bereder däremot intensifierad schemalagd undervisning stora svårigheter. Det rör sig ofta om människor som försöker för- ena akademiska studier med familjeliv och partiell yrkesverksamhet. För dessa är "halv-

fartskurser", kvällsundervisning och nya verksamhetsformer med gles men intensiv undervisning förlagd till veckoslut od väsentligt mer lockande. Vid rådande resursknapphet är universitetsinstitutionernas möjlighet att tillgodose båda dessa anspråk starkt begränsad. Valet måste – åtminstone inom klart yrkesinriktade utbildningar – nog för det mesta falla så att den större gruppens, fn de "vanliga" ungdomsstuderandes, intressen får sättas främst. Dessamma måste, där saken ställes på sin spets, också gälla utformning och innehåll i utbildningen. Så länge de vuxenstuderande är en någorlunda liten grupp, får man hanka sig fram med individuella dispenser och andra arrangemang. Men i längden blir en sådan ordning otillfredsställande, och inom vissa utbildningar, med tex laborativa inslag, är det knappast en framkomlig väg.